

ZWIĄZKI ŚWIADOMOŚCI METODOLOGICZNEJ I ZMIENNYCH OSOBOWOŚCIOWO-POZNAWCZYCH

Maria Flakus, maria.flakus@wp.pl
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Ul. Bankowa 12, 40-007 Katowice

ABSTRAKT

Świadomość metodologiczna jest jedną z form świadomości społecznej. Traktowana jest ona jako jeden z podstawowych regulatorów czynności naukowo-badawczych. Choć w literaturze nie brak teoretycznej refleksji nad strukturą świadomości metodologicznej, to niewielką uwagę zwraca się na indywidualne cechy badaczy, wśród których poszukiwać można korelatów świadomości metodologicznej. Jednym z potencjalnych obszarów do prowadzenia takich poszukiwań są zmienne poznawcze ujmowane w kategoriach typów umysłów, opisujących ludzkie preferencje poznawcze za pomocą dwóch wymiarów – percepcja-intuicja i uczucia-myślenie. Innym obszarem, w którym poszukiwać można korelatów świadomości metodologicznej jest osobowość, uważana za podstawowy regulator aktywności człowieka. Autorka przedstawia wyniki badań, w trakcie których poszukiwała hipotetycznych korelatów świadomości metodologicznej.

Słowa kluczowe: świadomość metodologiczna, świadomość społeczna, czynności naukowo-badawcze, typ umysłu, osobowość

Connections between methodological awareness, personality traits and cognitive variables

ABSTRACT

Methodological awareness is one of the forms of social consciousness. It is considered one of the basic regulators of scientific research activities. Despite the abundance of theoretical deliberation over the structure of methodological awareness in literature, little attention is devoted to individual qualities of researchers who can be studied for displaying correlates of methodological awareness. One of the potential areas for such studies are cognitive variables which should be understood as mind types which determine human cognitive preferences in two dimensions: perception vs. intuition and feelings vs. thinking. Personality, considered to be the basic regulator of human activity, is yet another field where correlations of methodological awareness can be researched. The author presents the results of her study in which she searched for hypothetical correlates of methodological awareness.

Key words: Methodological awareness, social consciousness, research activities, mind types, personality

WPROWADZENIE

Zagadnienie świadomości od stuleci stanowiło jeden z pryncypialnych obszarów dociekań teoretycznych i badań empirycznych prowadzonych początkowo w ramach filozofii, a później również psychologii. Tym niemniej prócz podmiotowego, indywidualistycznego pojmowania świadomości, w literaturze filozoficznej i naukowej spotkać się można także z ideą obiektywnego istnienia treści wiedzy w formie świadomości społecznej, korzenie której sięgają filozofii Platona. Kategorię zobiektywizowanych systemów wiedzy wprowadzał do swoich rozważań m.in. Emil Durkheim, traktując je jako swoiste ucieleśnienie świadomości zbiorowej, dowodzące prymatu społeczeństwa nad jednostką¹. Podobna myśl leży także u podstaw koncepcji Karla R. Poppera, wprowadzającego pojęcie „Świata nr 3” – świata obiektywnej wiedzy, tworzonej przez twory myśli ludzkiej, tzn.: „intelligibiliów i idei w obiektywnym sensie, (...) możliwych przedmiotów myśli”².

Jak wskazuje Marek Ziółkowski, spór o to, czym jest świadomość społeczna, i w jakim sensie można uznać jej egzystencję, związany jest z opozycją indywidualizmu i antyindywidualizmu w naukach społecznych³. W myśl założeń

1 M. Ziółkowski, *Przyczynek do sposobu pojmowania świadomości społecznej*, [w:] J. Brzeziński, L. Nowak (red.), *Świadomość jednostkowa a świadomość społeczna*, „Poznańskie Studia z Filozofii Nauki”, z. 8, Warszawa-Poznań 1984, s. 31.

2 Popper K., *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*. Warszawa 1992, s.195.

3 M. Ziółkowski, dz. cyt., s. 9.

indywidualizmu, wszelkie cechy całości zależą od cech poszczególnych osób⁴. Stanowisko to ująć można w stwierdzeniu, że: „Istnieją tylko treści świadomości indywidualnych; to co nazywane jest »świadomością społeczną«, to po prostu powtarzające się składniki idei jednostkowych, które podlegają prawidłowościom, wedle których kształtują się wszelkie idee jednostkowe”⁵. Odmienne na tą kwestię zapatrują się zwolennicy antyindywidualizmu, uwzględniający istnienie pewnych form świadomości społecznej przy założeniu, że: „(...) idee składających się na świadomość społeczną nie da się wyprowadzić ze świadomości jednostkowej – świadomość społeczna podlega odrębnym prawidłowościom”⁶. Przyjmując to stanowisko, świadomość społeczną definiować można jako wspólną, często nieartykułowaną wiedzę na dany temat, niekoniecznie pozostającą w zasięgu mechanizmów introspekcyjnych jednostki. Wiedza ta ma jednak charakter praktyczny, a więc obserwować można jej wpływ na określone sfery działania jednostki, a – co za tym idzie – stanowi społeczno-subiektywny regulator praktyki określonego typu⁷.

Zgodnie ze stanowiskiem epistemologii historycznej, jedną z form świadomości społecznej stanowi świadomość metodologiczna. Wychodząc z założenia, że praktyka naukowa rozumiana jako określone czynności badawcze stanowi jeden z typów praktyki społecznej, charakteryzować się będzie ona określonym kontekstem subiektywnym, obejmującym szereg przekonań normatywnych i przewidywanych, wartościujących przyjmowane przez badaczy cele i wyznaczających preferowany sposób osiągania tych celów⁸. W związku z tym, praktyka badawcza zgłasza zapotrzebowanie na normy i dyrektywy, których przestrzeganie umożliwiłoby będzie efektywne realizowanie praktyki naukowej. Istotną jest operatywność wiedzy wchodzącej w skład świadomości metodologicznej, sprowadzająca się nie tylko do umiejętności replikacji procedur badawczych, ale także do zastosowania ich w nowych sytuacjach problemowych⁹.

Najbardziej kompletnym modelem, ujmującym charakter i strukturę świadomości metodologicznej, jest model Jerzego Brzezińskiego. W ujęciu tym społeczną świadomość metodologiczną konstituują trzy rodzaje twierdzeń: twierdzenia ontologiczne i epistemologiczne oraz wiedza o modelach badań. Twierdzenia ontologiczne są konsekwencją przyjęcia przez badacza skonkretyzowanych i specyficznych dla dyscypliny założeń, umożliwiających strukturalizację elementów doświadczenia¹⁰. Perspektywa epistemologiczna odzwierciedla fundamentalne przekonania badacza co do poznawalności przedmiotu badań, sprowadzające się często do wyodrębnienia przez badacza metod operacjonalizacji wyróżnionych przez niego wielkości¹¹. Wiedza o modelach badań – stanowi zbiór zasad posługiwania konkretnymi modelami stosowanymi w procesie empirycznej kontroli twierdzeń psychologicznych, w skład którego wchodzi założenia, leżące u podstaw określonych metod analizowania danych¹².

Prócz wyróżnionych wyżej poziomów, J. Brzeziński w późniejszych modelach świadomości metodologicznej wyróżnia także metapoziom aksjologiczny¹³. Uwzględnienie go zdaje się być konieczne ze względu na specyficzność przedmiotu badań psychologii¹⁴. Jak zwraca uwagę Zbigniew Spindel, uzasadnione jest traktowanie metapoziomu aksjologicznego jako manifestacji innego rodzaju świadomości społecznej – świadomości etycznej¹⁵.

Konkretyzując wyidealizowanej świadomości metodologicznej, nazywanej w tym przypadku społeczną świadomością metodologiczną, są indywidualne świadomości metodologiczne poszczególnych badaczy. Stanowią one pewnego rodzaju warianty społecznej świadomości metodologicznej, mogą być mniej lub bardziej zbliżonymi do modelu idealnego¹⁶. Składają się na nią akceptowane przez danego badacza założenia teoretyczne i reguły metodologiczne. Rekonstruowane są one przez autora w postaci szeregu „teorii”, odnoszących się do poszczególnych etapów przebiegu procesu badawczego: Teorii badanego obiektu (TBO), Teorii operacjonalizacji zmiennych (TOZ), Teorii badania empirycznego

4 Tamże, s. 10.

5 J. Brzeziński, L. Nowak, *Świadomość społeczna – hipostaza czy esencja?*, [w:] J. Brzeziński, L. Nowak (red.), *Świadomość jednostkowa a świadomość społeczna*, „Poznańskie Studia z Filozofii Nauki”, z. 8, Warszawa-Poznań 1984, s. 6.

6 Tamże, s. 6.

7 J. Kmita, *Szkice z teorii poznania naukowego*, Warszawa 1976, s. 14-15.

8 Tamże, s. 95.

9 J. Brzeziński, *Metodologiczne i psychologiczne wyznaczniki procesu badawczego w psychologii*, Poznań 1978, s. 8.

10 Tamże, s. 11-13.

11 Tenże, *Protoidealizacyjny model procesu badawczego (próba konkretyzacji)*, „Studia Pedagogiczne” 1982, nr 44, s. 67-74.

12 Tenże, *Structure of methodological awareness of researchers in psychology*, „Polish Psychological Bulletin” 1979, nr 10 (4), s. 262-263.

13 Tenże, *Zewnętrzne i wewnętrzne uwarunkowania procesu badawczego w psychologii*, „Przegląd Psychologiczny” 1991, nr 34, s. 341.

14 Tenże, *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 1996, s. 75.

15 Z. Spindel, *Pojęcie i geneza świadomości etycznej psychologów*, [w:] Z. Ratajczak (red.), *Świadomość etyczna psychologów. Szkice z pogranicza psychologii i etyki*, Katowice 1997, s. 84.

16 J. Brzeziński, *Metodologia...*, s. 72.

(TBE), Teorii statystyki (TS), Teorii interpretacji rezultatu badawczego (TIRB), Teorii generalizacji rezultatu badawczego (TGRB)¹⁷. Istotne jest zwrócenie uwagi na fakt, że TOZ, TBE, TS i TGRB stanowią zbiory reguł *sensu stricto*, ściśle odnoszących się do zasad planowania i prowadzenia badania naukowego. Natomiast przekonania wchodzące w skład TBO i TIRB stanowią raczej założenia ontologiczne, wiążąc się tym samym w sposób ścisły z poziomem ontologicznym społecznej świadomości metodologicznej.

Jak wskazuje Jerzy Kmita, najistotniejszą funkcję świadomości metodologicznej sprowadzić można do społeczno-subiektywnego regulowania praktyki naukowej¹⁸. Również Jerzy Brzeziński zwraca uwagę na doniosłą rolę świadomości metodologicznej w procesie badawczym. W jego ocenie, stan świadomości metodologicznej badacza stanowi wewnętrzne uwarunkowanie procesu badawczego, oddziałując w sposób znaczący na logikę procesu badawczego. Dodatkowo wyróżnia on czynniki związane z standardami realizacji procesu badawczego w danym okresie rozwoju psychologii, które traktować można jako swego rodzaju pochodne społecznej świadomości metodologicznej¹⁹.

Poszczególne sfery indywidualnej świadomości metodologicznej badacza w sposób synergiczny regulują przebieg poszczególnych kroków procesu badawczego. Zauważyć można, że preferowana przez badacza TBO silnie związana jest z wyborem problematyki badawczej oraz sformułowaniem hipotez, które będzie on sprawdzać w trakcie badania empirycznego, a więc także na proces stratyfikacji esencjalnej, w trakcie której wyodrębniane są zmienne poddawane kontroli w trakcie badania. W trakcie dokonywania operacjonalizacji zmiennych najistotniejszy wpływ ma TOZ, uzależniona w znacznym stopniu od rozstrzygnięć, jakie przyjął badacz na etapie formułowania problematyki badawczej. Na etapie badania empirycznego, w trakcie którego dochodzi do wyboru modeli badawczych i statystycznych, doboru próby i przeprowadzenia badania, najistotniej na działania podejmowane przez badacza wpływają TBE i TS. W końcowej fazie procesu badawczego, kiedy dokonuje się analizy statystycznej otrzymanych danych, badacz kieruje się normami i dyrektywami zawartymi w TIRB. W oceny badania i hipotez, jak również sformułowania i uogólnienia wniosków płynących z badań, kluczowe stają się reguły konstytuujące TGRB²⁰.

W związku z tym, że psychologia jest nauką empiryczną, w procesie nauczania przyszłych psychologów relewantną rolę odgrywa kształtowanie czynnej i biernej znajomości metodologii²¹. Także J. Brzeziński postuluje, iż: „Akademickim fundamentem kształcenia przyszłych psychologów jest ich gruntowne przygotowanie do samodzielnego prowadzenia badań empirycznych – naukowych i o charakterze diagnostycznym – zgodnie ze światowymi standardami metodologicznymi, które stawiają psychologom, w porównaniu z reprezentantami innych dyscyplin w zakresie nauk behawioralnych, bardzo »wysrubowane« wymagania”²². Warte zaakcentowania jest także konieczność kształcenia psychologów w aspekcie biernej znajomości metodologii, gdyż: „(...) poza kontekstem naukowej teorii psychologicznej nie jest możliwe, za pomocą środków rozpoznawanych jako przynależne do nauki, ani postawienie trafnej diagnozy, ani – tym bardziej! – efektywne pomaganie”²³. W związku z powyższym przyjąć można, że świadomość metodologiczna spełnia swoje role nie tylko w aspekcie czynnego uprawiania psychologii jako nauki empirycznej, ale także w procesie oceny rezultatów badawczych uzyskanych przez innych badaczy, prezentowanych chociażby na łamach czasopism naukowych.

Jakkolwiek powszechnie uznaje się doniosłą rolę świadomości metodologicznej, to stosunkowo niewielką uwagę zwraca się na indywidualne cechy umysłów badaczy²⁴, które to w najbardziej znaczących koncepcjach teorii nauki zostały pominięte²⁵. Świadomość społeczną, rozumianą w uproszczeniu jako „umysł zbiorowy”, traktować można jedynie jako pewnego rodzaju metaforę, odnosząc ją do różnego rodzaju efektów zbiorowej dyskusji i innych rezultatów poznawczych, zakorzenionych w archetypicznej w swej istocie pamięci społecznej. Jednakże to jednostkowe umysły poszczególnych badaczy biorą czynny udział w procesie formułowania i rozwiązywania problemów poznawczych. Jak pisze Czesław Nosal: „Myśleć mogą tylko jednostkowe umysły, posiłkując się własnymi ideami oraz wszelkimi dostępnymi rodzajami wiedzy, niewiedzy, sprzecznościami, lukami itp.”²⁶. W związku z tym uzasadnionym zdaje się być stwierdzenie,

17 Tamże, s. 76-69.

18 J. Kmita, dz. cyt., s. 93-98.

19 J. Brzeziński, *Zewnętrzne i wewnętrzne uwarunkowania procesu badawczego w psychologii*, s. 332.

20 Tenże, *Metodologia...*, s. 78-83.

21 Tamże, s. 15-16.

22 J. Brzeziński, D. Doliński, J. Strelau, *Nowe spojrzenie na standardy kształcenia na pięcioletnich studiach psychologicznych. Założenia, doświadczenia, nowe wyzwania*, „Czasopismo Psychologiczne” 2004, T. 10, nr 2/2004, s. 207.

23 Tamże, s. 208.

24 C. Nosal, *Psychologia poznania naukowego*, „Nauka” 2007, nr 2/2007, s. 57.

25 Tamże, s. 59-65.

26 Tamże, s. 57.

że właśnie w obrębie cech umysłów badaczy poszukiwać można ewentualnych korelatów indywidualnej świadomości metodologicznej.

W literaturze wielokrotnie zwraca się uwagę na fakt, że umysłu człowieka nie da się w sposób wyczerpujący opisać tylko w kategoriach natężenia zdolności, identyfikowanych często jako inteligencja ogólna. Przekaz dla uzyskania pełnego opisu funkcjonowania poznawczego jednostki wprowadza się pojęcie stylów poznawczych. Zdaniem Cz. Nosal, styl poznawczy sprowadzić można do pojęcia indywidualnej epistemologii, którą definiuje on jako „dominującą u danej osoby preferencję poznawczą, wyrażającą jej osobistą koncepcję wiedzy, stylu kategoryzowania i standardów warunkujących inne czynności intelektualne”²⁷. Mnogość indywidualnych preferencji epistemicznych umożliwia ujmowanie różnic występujących pomiędzy nimi w ramach różnych typologii umysłu, opisujących w sposób holistyczny preferencje poznawcze.

Jedną z najciekawszych i zarazem najlepiej opracowanych typologii umysłu przedstawia Karol G. Jung. W swojej koncepcji wyróżnia on dwa typy ogólne, różniące się nastawieniem do przedmiotu poznania i ukierunkowaniem przepływu libido – introwertywność i ekstrawertywność²⁸. Jednocześnie uznał on, że charakterystyka przeprowadzana tylko pod tym kątem nie jest wyczerpującym opisem umysłowości jednostki, bowiem za kluczowe uznać należy dominujące u niej funkcje poznawcze – myślenie, uczucia, percepcję i intuicję.

Wykorzystując teorię sformułowaną przez K.G. Junga, wyróżnić można dwa ortogonalne wymiary, charakteryzujące typ umysłowości jednostki. Pierwszy z wymiarów (percepcja *versus* intuicja) opisuje preferowane sposoby odbioru informacji wprowadzanych do systemu poznawczego oraz styl przetwarzania tych danych. Osoby sytuujące się na biegunie percepcji (S – ang. *sensing*) preferują sekwencyjne przetwarzanie dostępnych informacji, opierające się na analitycznym odbiorze poszczególnych elementów doświadczenia. Osoby te preferują raczej konkretne fakty niż abstrakcyjne struktury poznawcze²⁹, w przeciwieństwie do osób o orientacji intuicyjnej (N – ang. *intuition*), które przetwarzają dostępne informacje w sposób globalny i dedukcyjny, często modyfikując punkt widzenia na skutek doznawania przez nich spontanicznych aktów wglądu³⁰. Można tym samym uznać, że o ile percepcja ukierunkowana jest w sposób znaczący na świat doznań zewnętrznych, o tyle intuicja uwrażliwia podmiot czynności poznawczych na podświadomość i nieświadomość, a tym samym – świat doznań wewnętrznych³¹.

Drugi z wymiarów (myślenie *versus* uczucia) odnosi się do preferowanych sposobów wartościowania informacji i podejmowania decyzji. Myślenie (T – ang. *thinking*) zorientowane jest na poszukiwanie obiektywnych odniesień zewnętrznych, abstrahujących od subiektywnych doznań podmiotu czynności poznawczych. W orientacji tej przeważa odwoływanie się do apersonalnych, racjonalnych kryteriów oceny doświadczenia, najczęściej faktów empirycznych i logicznych³². Za bardziej pierwotne uznać można procesy zorientowane na uczucia (F – ang. *feeling*), bazujące na emocjach i subiektywnych doświadczeniach podmiotu. Jak wskazuje Cz. Nosal: „Wariant ten wyraża aktywną postawę podmiotu traktującego swoje emocje i zmysły jako swoiste »narzędzia« poznania i manipulującego nimi po to, aby rozszerzyć zarówno skalę doznań, jak i zakres spostrzeganych faktów”³³.

Łącząc ze sobą style odbioru i ewaluacji doświadczenia, wyróżnić można cztery typy umysłu, stanowiące układy komplementarnych preferencji poznawczych i przeciwstawnych awersji. Osoby o typie umysłu ST (percepcja – myślenie) Cz. Nosal określa mianem „obserwatorów”. Operują oni najchętniej danymi empirycznymi, mającymi charakter „ogładowy” – widoczny i namacalny. Preferują wąskie, konkretne problemy o jasnej strukturze logicznej. Jak pisze Cz. Nosal: „Badacze typu ST nie są prekursorami, są zbieraczami i kolekcjonerami faktów, dobrze czują się w warunkach nauki normalnej, gdy ustalone są problemy, metody badania i autorytety”³⁴. Odmienne podchodzą do tego problemu badacze typu NT (intuicja – myślenie), określane przez Cz. Nosal jako „teoretycy”, dla których nauka nie jest prostym „kolekcjonowaniem faktów”, a raczej winna skupiać się na poszukiwaniu ogólnego modelu formalnego, usuwającego sprzeczności w ramach nauki. W sytuacjach problemowych preferują oni dedukcyjną analizę jej struktury, poprzedzoną globalnym, intuicyjnym wglądem w sytuację, stanowiącym bazę, na której opierają swoje myślenie³⁵.

27 Tenże, *Diagnoza typów umysłu*, Warszawa 1992, s. 10.

28 Tenże, *Psychologia poznania naukowego*, dz. cyt., s. 15-17.

29 Tamże, 67-68.

30 Tenże, *Diagnoza typów umysłu*, dz. cyt., s. 18-19.

31 Tenże, *Psychologia poznania naukowego*, dz. cyt., s. 67.

32 Tamże, s. 68.

33 Tenże, *Diagnoza typów umysłu*, dz. cyt., s. 27.

34 Tenże, *Psychologia poznania naukowego*, dz. cyt., s. 70.

35 Tamże, s. 71.

Mianem „pragmatyków” Cz. Nosal określa osoby o typie umysłu SF (percepcja – uczucia). Podobnie jak typ ST, koncentrują się oni na danych empirycznych, w przeciwieństwie jednak do „obserwatorów”, przyjmują oni postawę aktywnego eksperymentatora, podejmując się np. przeprowadzania nietypowych doświadczeń. Charakterystyczne jest dla nich silne zaangażowanie emocjonalne przejawiające się w sytuacji rozwiązywania problemów, przez co bywają skłonni do „heroicznych” czynów, popełnianych w imię nauki, np. wykorzystywania własnego ciała do badań³⁶. Równie żywą sferę afektywną posiadają osoby o typie umysłu NF (intuicja – uczucia), określane jako „wizjonerzy”. W przeciwieństwie do typu NT, którego intuicja ma raczej zimny i kognitywny charakter, intuicja osób o typie umysłu NF jest wysoce zindywidualizowana i przepełniona emocjami oraz wyobrażeniami, umożliwiającymi uchwycenie nowej struktury problemu lub całkowicie nowej perspektywy poznawczej³⁷.

Typy umysłu definiowane jako preferencje poznawcze interpretować można jako hipotetyczne regulatory zachowania jednostki. Oznacza to, że mogą one ujawniać się w wyraźnej formie w sytuacjach konfliktów, niepewności i sprzeczności, a tym samym także w sytuacjach rozwiązywania problemów poznawczych. Za dosyć specyficzną sytuację problemową uznać można sytuację ewaluacji kolejnych kroków podejmowanych przez badacza w procedurze badawczej. Proces oceniania metodologicznej poprawności wyników badań, będący wyrazem biernej znajomości metodologii, z założenia regulowany jest przez indywidualną świadomość metodologiczną psychologa. Uznając ewaluację procedury badawczej za sytuację problemową, uaktywniającą preferencje poznawcze jednostki dokonującej oceny, założyć można, że prawdopodobnym jest istnienie związków między preferencjami poznawczymi ujmowanymi jako typ umysłu a indywidualną świadomością metodologiczną jednostki.

Pomysł poszukiwania związków tego typu nie jest niczym nowym, podejmowany był on już bowiem przez Cz. Nosala, który badał zależności między indywidualnym stylem poznawczym a preferencjami metodologicznymi, będącymi *de facto* aspektami świadomości metodologicznej³⁸. Pomimo braku potwierdzenia zakładanych przez badacza hipotez, Cz. Nosal wskazuje, że konieczne jest przeprowadzenie w tym aspekcie dodatkowych badań. Mimo to na dzień dzisiejszy brak prac, które podejmowałyby tą tematykę, czego powodów, w mojej opinii, należy doszukiwać się przede wszystkim w stosunkowo rzadkim podejmowaniu tematyki świadomości metodologicznej w literaturze³⁹.

Drugim obiecującym obszarem, w obrębie którego poszukiwać można ewentualnych korelatów świadomości metodologicznej jest osobowość, uważana za podstawowy regulator aktywności człowieka.

Jednym z najbardziej syntetycznych ujęć struktury osobowości, integrującym dorobek badań prowadzonych w ramach psychologii, jest pięcioczynnikowa teoria osobowości (PTO) opracowana przez Paula T. Costę i Roberta R. McCrae. W wieloetapowych badaniach wyodrębnili oni pięć podstawowych komponentów osobowości: Neurotyczność, Ekstrawertyczność, Otwartość na doświadczenia, Ugodowość oraz Sumienność⁴⁰.

Neurotyczność jest wyznikiem opisującym afektywne funkcjonowanie jednostki. Wysokie wyniki w tej skali związane są z tendencją do przeżywania negatywnych stanów emocjonalnych, warunkując poziom przystosowania jednostki⁴¹. Niektóre badania dowodzą także istnienie umiarkowanej ujemnej korelacji między neurotycznością a sztywnością poznawczą⁴².

Ekstrawertyczność jest miarą zaangażowania w kontakty towarzyskie, warunkuje także zasoby energetyczne jednostki. Osoby o niskich wynikach w tej skali określane są jako introwertycy. Ich cechą charakterystyczną jest skłonność do zachowań samotniczych i tendencja do zachowywania rezerwy. Warto zaznaczyć, że introwertyczność nie jest związana z nastawieniem introspekcyjnym, tendencja ta ujęta została bowiem w ramach innego czynnika – Otwartości na doświadczenia⁴³.

Otwartość na doświadczenia związana jest z kreatywnością, wyobraźnią i twórczością, przez co we wcześniejszych teoriach utożsamiana była z czynnikami określanymi jako Kultura lub Intelpekt. Traktowana jest często jako miara ciekawości świata zewnętrznego i wewnętrznego⁴⁴.

36 Tamże, s. 70-71.

37 Tamże, s. 71-72.

38 Tenże, *Indywidualne style poznawcze a preferencje metodologiczne badaczy*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 1986, T. 22, nr 4/1986, s. 627-644.

39 Z. Spindel, *Metodologia badań psychologicznych jako forma świadomości historycznej*, Katowice 2005, s. 17.

40 L. Pervin, O. John, *Osobowość – teoria i badania*, Kraków 2002, s. 268-270.

41 J. Siuta, *Inwentarz Osobowości NEO-PI-R Paula T. Costy Jr i Roberta R. McCrae. Adaptacja polska. Podręcznik*, Warszawa 2006, s. 26.

42 M. Kossowska, *Osobowościowe i motywacyjne korelaty sztywności poznawczej*, „Przegląd Psychologiczny” 2007, T. 50, nr 2, s. 191.

43 J. Siuta, dz. cyt., s. 26-27.

44 Tamże, s. 27-28.

Wymiar Ugodowości, podobnie jak Ekstrawertyczność, odnosi się do tendencji interpersonalnych. Mierzy gotowość do zachowań altruistycznych i darzenia innych życzliwością. Opisuje także stopień konfliktowości jednostki i jej skłonność do zachowań antagonicznych lub wyrażania sprzeciwu. Wyznacza także skłonność do zachowań rywalizacyjnych⁴⁵.

Sumiennosc utozsamiana jest czesto z samokontrola dotyczaca procesu aktywnego planowania i organizowania wykonania zadani. Osoby o wysokiej sumiennosci okresla sie czesto mianem obowiazkowych i skrupulatnych. Ponadto osoby te sa silnie zdeterminowane w kwestii osiagniec, stad tez maja tendencje do zdyscyplinowanego i konsekwentnego dazenia do wlasnych celow. Sprawia to, ze Sumiennosc jest jednym z korelatow wysokich wynikow w nauce i pracy zawodowej⁴⁶.

O ile zwiazki preferencji poznawczych i typu umyslu ze swiadomoscia metodologiczna badacza, nawet na poziomie intuicyjnym sa latwymi do przyjecia hipotezami, o tyle czesc badaczy zdaje sie odrzucac mozliwosc istnienia zwiazku miedzy szeroko pojetym ukierunkowaniem procesow poznawczych a zmiennymi osobowosciowymi. P. Costa i R. McCrae argumentuja jednak, ze z niektorych badan wynika, ze otwartosc poznawcza, utozsamiana czesto z jednym z wymiarow klasycznych stylow poznawczych, koreluje wysoko z intuicja i fantazja, natomiast wszystkie te trzy zmienne konceptualizowac mozna w ramach nadrzednego czynnika osobowosci, okreslanego jako Otwartosc na doswiadczenie⁴⁷. Duzo wczesniej na domniemany zwiazek miedzy czynnikiem osobowosciowymi a przebiegiem procesow poznawczych (w szczegolnosci spostrzegania) wskazywal Jerome Bruner, argumentujac, ze: „Rozne teorie osobowosci zawieraja jawne lub ukryte twierdzenia co do wskazowek z otoczenia, ktorymi kieruje sie jednostka przy utrzymywaniu badz podwyzszaniu osobowosciowego poziomu przystosowania”⁴⁸.

Dotadkowa przeslanka, przemawiajaca za istnieniem zwiazku miedzy osobowoscia i przebiegiem czynnosci poznawczych, jest trwaosc dyspozycji osobowosciowych na przestrzeni zycia. Dlatego tez przypuszczac mozna, ze zmienne osobowosciowe wchodzac beda w roznorodne interakcje z rozlicznymi obszarami funkcjonowania jednostki, np. profilem zainteresowan⁴⁹. W zwiazku z tym wplyw osobowosci na funkcjonowanie czlowieka w roznych sytuacjach (w tym takze w sytuacjach problemowych) jest niemozliwy do pominięcia. Uznajac bowiem role czynnikow sytuacyjnych, nie nalezy zapominalc, ze osobowosc jest podstawowa zmienna odpowiadajaca za wybor konkretnego srodowiska, w ktorym funkcjonuje jednostka, a ktore najczesciej wzmacnia dyspozycje osobowosciowe, warunkujac wzgledna stalosc poszczegolnych cech osobowosci.

Podsumowujac powyzsze rozwazania nalezy skonstatowac, ze chociaz swiadomosc metodologiczna powszechnie uwazana jest za podstawowy regulator czynnosci naukowo-badawczych odpowiadajacy za przebieg procesu badania empirycznego, to w literaturze podejmuje sie jedynie teoretyczna refleksje nad jej struktura, pomijajac kontekst jej uwarunkowan. W zwiazku z tym brak na dzien dzisiejszy prac, ktore w sposob chociazby fragmentaryczny sugerowalyby kierunek badan zmierzajacych do odkrycia ewentualnych korelatow swiadomosci metodologicznej. Mimo to przypuszczac mozna, ze potencjalnie najbardziej obiecujacymi obszarami do prowadzenia takich poszukiwan stanowia indywidualne preferencje poznawcze badacza, opisujace jego typ umyslu oraz zmienne osobowosciowe, będace podstawowymi regulatorami zachowan jako takich, w tym takze zachowan kognitywnych.

HIPOTEZY BADAWCZE

Przystepujac do badan majacych sprawdzic istnienie ewentualnych zwiazkow swiadomosci metodologicznej i wyodrębnionych w przedlozonym wywodzie zmiennych osobowosciowo-poznawczych zalożono wstepne hipotezy, sugerujace ich domniemany zwiazek z indywidualna swiadomoscia metodologiczna:

- hipoteza 1 – istnieje zwiazek miedzy preferowanym sposobem odbioru informacji a swiadomoscia metodologiczna; w zwiazku z tym:
 - oczekiwano dodatniego zwiazku percepcji (S) i swiadomosci metodologicznej (SM) – za ktorym przemawia analityczny i konkretny charakter procesow kognitywnych zwiazanych z ta funkcja swiadomosci;
 - oczekiwano ujemnego zwiazku intuicji (N) i poziomu SM – jako konsekwencji przyjecia poprzedniej hipotezy.

45 Tamże, s. 28-29.

46 Tamże, s. 29.

47 R. McCrae, P. Costa, *Osobowosc czlowieka doroslego*, Krakow 2005, s. 266-268.

48 J. Bruner, *Pozza dostarczone informacje*, Warszawa 1978, s. 199.

49 R. McCrae, P. Costa, dz. cyt., s. 256-257.

- hipoteza 2 – istnieje związek między preferowanym sposobem podejmowania decyzji a świadomością metodologiczną, przy czym:
 - oczekiwano dodatniej korelacji między myśleniem (T) i poziomem ŚM – ze względu na to, iż rozwiązywanie dylematów metodologicznych i ocena standardów wykonania poszczególnych kroków procedury badawczej wymagają raczej logicznej oceny jej poszczególnych elementów, angażującej obiektywne kryteria oceny i wymagającej wydawania obiektywnych sądów, niezwiązanych z emocjonalnym, subiektywnym zaangażowaniem podmiotu oceniającego czy też dopuszczanymi przez niego idiosynkretycznymi kryteriami oceny.
 - oczekiwano ujemnej korelacji między uczuciami (F) i poziomem ŚM.
- hipoteza 3 – istnieje związek między natężeniem poszczególnych cech osobowości a świadomością metodologiczną. Z rozważań wyłączono czynnik Ekstrawertyczności (E) ze względu na raczej nikome jego związki z zachowaniami kognitywnymi jednostki. Sformułowano następujące hipotezy szczegółowe:
 - oczekiwano ujemnego związku Neurotyczności (Neu) z poziomem ŚM – ze względu na dowiedzioną w badaniach korelację neurotyczności ze sztywnością poznawczą;
 - oczekiwano dodatniej korelacji między Otwartością na doświadczenia (O) i poziomem ŚM – ze względu na jej związek z ciekawością poznawczą i szeroko rozumianą kreatywnością;
 - oczekiwano dodatniego związku Sumienności (Sum) z poziomem ŚM – ze względu na dowiedziony w badaniach związek tego wymiaru osobowości z ogólnymi sukcesami edukacyjnymi.

METODA

Do pomiaru poziomu świadomości metodologicznej użyto skonstruowanego przez autorkę testu *Sytuacje badawcze*. W jego skład wchodziły dwa hipotetyczne sprawozdania z badań psychologicznych, uwzględniające poszczególne kroki procedury badawczej – sformułowanie problemu i hipotez badawczych, rekonstrukcję przestrzeni zmiennych i ich operacjonalizację, dobór próby, wybór modelu badawczego, przeprowadzenie badań, a także analiza statystyczna i wyprowadzone z niej wnioski. Po przeczytaniu opisu sytuacji, osoby badane miały za zadanie ustosunkować się do dziewięciu pytań oceniając, czy ich zdaniem poszczególne aspekty badania zostały wykonane poprawnie, czy też nie.

Do pomiaru zmiennych: intuicja, percepcja, myślenie i uczucia oraz określenia typu umysłu osób badanych użyto Skali Typu Umysłu (STU) autorstwa C. Nosala. Osoby badane miały za zadanie wybrać zgodnie z zasadami określonymi w instrukcji dwa przymiotniki – jeden najlepiej pasujący do ich sposobu spostrzegania i myślenia (tzw. „światło umysłu”), drugi – najgorzej opisujący ich umysł (tzw. „cień umysłu”).

Pomiar zmiennych osobowościowych uwzględnianych w ramach Wielkiej Piątki dokonany został na podstawie wyników w Kwestionariuszu NEO-FFI autorstwa P. Costy i R. McCrae (w polskiej adaptacji)⁵⁰.

Dodatkowo próba przebadana została pod kątem takich zmiennych niezależnych ubocznych jak zainteresowania, wiek, płeć, staż pracy (w przypadku grupy psychologów) oraz samoocena co do własnej wiedzy z zakresu metodologii. Profil zainteresowań określony został za pomocą Kwestionariusza Zainteresowań Edwarda G. Sprangera (skróconego w osobnych badaniach pilotażowych do 48 pozycji testowych), uwzględniającego takie typy zainteresowań jak: humanistyczne, ścisłe, przyrodnicze, ekonomiczne, techniczne, handlowe, gospodarcze, sportowe, artystyczne, systematyczne, kierownicze, opiekuńcze. Pozostałe zmienne uwzględnione zostały w kwestionariuszu osobowym.

DOBÓR PRÓBY

W badaniu wzięło udział 66 osób. Przebadano 32 studentów psychologii ostatnich lat (IV i V rok psychologii), studiujących na różnych uczelniach w Polsce. Wśród nich było 28 kobiet i 4 mężczyzn (ze względu na silną feminizację kierunku grupa mężczyzn jest znacząco niedoreprezentowana).

Ponadto przebadano także 34 psychologów, pracujących aktualnie w zawodzie i nie prowadzących własnych badań o charakterze naukowo-badawczym. Wśród badanych psychologów dominowały osoby pracujące w poradniach psychologiczno-pedagogicznych oraz psychologowie kliniczni zatrudnieni na oddziałach psychiatrycznych. Grupę tą stanowiły głównie kobiety, było ich bowiem 33 – udało się przebadać tylko jednego mężczyznę.

50 B. Zawadzki, J. Strelau, P. Szczepaniak, M. Śliwińska, *Inwentarz Osobowości NEO-FFI Paula T. Costy, Jr i Roberta R. McCrae. Adaptacja polska*. Podręcznik, Warszawa 1998.

WYNIKI BADAŃ

W pierwszym etapie analizy uzyskanych danych sprawdzono normalność rozkładów analizowanych zmiennych. Jak się okazało, zarówno w grupie ogólnej, jak i w podgrupach studentów psychologii i psychologów, rozkłady zmiennej ŚM okazały się być rozkładami normalnymi.

Jeśli chodzi o wyodrębnione zmienne poznawcze, znalazły się wśród nich zarówno zmienne związane z poszczególnymi funkcjami świadomości (S, N, T, F), jak również zmienne utożsamiane z konkretnymi typami umysłu (ST, SF, NT, NF). Warto nadmienić, że z powodów związanych z mechaniką obliczania wyników każda z wyodrębnionych w ten sposób zmiennych występuje niejako dwukrotnie. W pierwszym przypadku jest wynikiem związanym z pozytywnym ustosunkowaniem się osoby badanej do bodźca testowego (przymiotnika), a więc ilością plusów, w drugim przypadku zaś jest ilością negatywnych ustosunkowań do pozycji testowej, tj. minusów.

Jak się okazało, rozkłady części zmiennych poznawczych znacznie odbiegały kształtem od rozkładu normalnego, co uniemożliwiło zastosowanie w ich przypadku współczynnika korelacji liniowej r-Pearsona. W związku z tym w tych przypadkach dla zależności z ich udziałem przeprowadzono analizę korelacji rangowej i współczynnika korelacji q-Spearmana (tab. 1).

Tabela 1

		Świadomość metodologiczna (ŚM)		
		Ogólna	studenci	psychologowie
Obserwator (ST)	ST +	$r = -,292^*$	$r = -,115$	$r = -,324$
	ST -	$\rho = ,252^*$	$r = ,025$	$\rho = ,290$
Teoretyk (NT)	NT +	$r = ,071$	$r = ,255$	$\rho = ,043$
	NT -	$\rho = ,035$	$r = -,150$	$r = ,050$
Pragmatyk (SF)	SF +	$\rho = ,123$	$\rho = ,138$	$r = ,181$
	SF -	$r = -,058$	$r = ,097$	$r = -,076$
Wizjoner (NF)	NF +	$\rho = ,141$	$\rho = -,177$	$\rho = ,238$
	NF -	$r = -,015$	$r = ,011$	$r = -,131$
Percepcja (S)	S +	$\rho = -,201$	$\rho = -,030$	$r = -,181$
	S -	$r = ,090$	$r = ,112$	$r = ,091$
Intuicja (N)	N +	$\rho = ,196$	$\rho = ,031$	$r = ,181$
	N -	$r = -,090$	$r = -,111$	$r = -,091$
Myślenie (T)	T +	$r = -,130$	$r = ,120$	$r = -,246$
	T -	$r = ,180$	$r = -,100$	$r = ,183$
Uczucia (F)	F +	$r = ,111$	$r = -,148$	$r = ,246$
	F -	$r = -,180$	$r = ,100$	$r = -,183$

Gwiazdką * zaznaczono korelacje istotne na poziomie $p \leq ,05$

Analiza statystyczna wykazała istnienie dwóch istotnych korelacji w grupie ogólnej oraz brak podobnych związków przy podziale na grupę psychologów i studentów psychologii. Pierwszym istotnym statystycznie związkiem była korelacja zmiennych ŚM i ST +, oscylująca na poziomie $r = -,291$ ($p = 0,018$). Dodatkowo, ujawniła się istotna statystycznie korelacja między zmiennymi ŚM i ST –o wartości $\rho = 0,252$. Wskazywałoby to, że osoby określające siebie jako „obserwatorzy”, cechujący się wysoko rozwiniętymi percepcją i myśleniem, w sytuacji oceny procedury badawczej pod kątem poprawności metodologicznej, częściej popełniały błędy niż reszta osób badanych. Oznaczałoby to, że związek pomiędzy poziomem świadomości metodologicznej a percepcją i myśleniem rzeczywiście zachodzi, relacja ta przebiega jednak w odmiennym kierunku niż zakładały wstępne hipotezy badawcze. Wskazuje to na częściowo intuicyjny charakter procesów kognitywnych, działających w trakcie aktywizacji treści zawartych w świadomości metodologicznej

Kolejnym krokiem była analiza związków świadomości metodologicznej i zmiennych osobowościowych. Jak się okazało, w większości przypadków rozkłady zmiennych w próbie ogólnej i poszczególnych grupach porównawczych były zbliżone do rozkładów normalnych, odstępstwa zanotowano jedynie w przypadku ugodowości i sumierności w grupie ogólnej (tab. 2).

Tabela 2

	Świadomość metodologiczna (ŚM)		
	Ogólna	studenci	psychologowie
Neurotyczność (Neu)	r = ,051	r = -,096	r = -,041
Otwartość na dośw. (O)	r = ,279*	r = ,141	r = ,373*
Ugodowość (U)	ρ = -,074	r = -,033	r = ,126
Sumienność (Sum)	ρ = ,037	r = ,239	r = -,031

Gwiazdką * zaznaczono korelacje istotne na poziomie $p \leq ,05$

Dokonując korelacji zmiennych, wyodrębniono jeden osobowościowy korelat świadomości metodologicznej – Otwartość na doświadczenia (O), wchodzący z nią w istotne statystycznie zależności w przypadku dwóch grup – grupy ogólnej i grupy psychologów. W grupie ogólnej korelacja między zmiennymi ŚW i O oszacowana została na poziomie $r = 0,279$ ($p = 0,23$), natomiast w grupie psychologów współczynnik korelacji wyniósł $r = 0,373$ ($p = 0,30$). Wskazywałoby to na istnienie znaczących związków między świadomością metodologiczną psychologów oraz poziomem ich otwartości na doświadczenia. Potwierdzałoby to zakładaną na wstępie hipotezę o pozytywnym związku otwartości na doświadczenia i świadomości metodologicznej.

Podczas przeprowadzania analiz ujawniły się inne znaczące korelaty świadomości metodologicznej, nie uwzględniane w założonych hipotezach. Były to korelaty z obszaru zainteresowań, których pomiaru dokonano w ramach kontroli zmiennych ubocznych. I tak, w grupie studentów znaczącym korelatem świadomości metodologicznej okazały się zainteresowania sportowe, korelujące z nią na poziomie $r = 0,355$ ($p = 0,46$). Natomiast w grupie psychologów istotna statystycznie okazała się korelacja zainteresowań przyrodniczych i świadomości metodologicznej o wartości $r = 0,578$ ($p = 0,0001$).

DYSKUSJA

Uzyskane w badaniach wyniki potwierdzają obecność pewnych związków pomiędzy zmiennymi osobowościowo-poznawczymi a świadomością metodologiczną psychologów, jakkolwiek jednak zaznaczyć należy, że nie są to związki tak zasadnicze, jak można by było zakładać. Mocnym korelatem świadomości metodologicznej okazała się otwartość na doświadczenia, a więc jeden z kardynalnych, osobowościowych regulatorów zachowania jednostki. Wskazywałoby to na znaczący związek świadomości metodologicznej z komponentami takimi jak kreatywność oraz ciekawość poznawcza, ale również wyobraźnia oraz intuicja.

Na w pewnym stopniu intuicyjny charakter świadomości metodologicznej wskazywałyby także negatywne związki z percepcją oraz myśleniem, wchodzącymi w skład typu umysłu ST. Sugerowałoby to, iż część operacji umysłowych dokonywanych w sytuacji przeprowadzania ewaluacji standardów wykonania kolejnych kroków procedury badawczej umyka świadomej refleksji podmiotu dokonującego oceny. Jednocześnie oznaczałoby to brak możliwości systematycznego zwerbalizowania przebiegu tychże procesów kognitywnych. Również w rozważaniach teoretycznych nad charakterem świadomości metodologicznej, problemem często podejmowanym jest stopień werbalizacji norm i dyrektyw metodologicznych zawierających się w niej. Można zauważyć, że im niższe piętro świadomości metodologicznej, tym składnik normatywno-dyrektywny staje się bardziej oporny na uchwycenie go w formie zdań oznajmujących. W związku z tym najmniej uchwytym dla systematycznej refleksji nad procesem badawczym staje się poziom ontologiczny, najniższy z poziomów świadomości metodologicznej. Wobec tego zasadne zdaje się być wprowadzenie za Z. Spendlem do refleksji metodologicznej pojęcia „nieświadomości metodologicznej”, korespondującej z tradycyjnie ujmowaną świadomością metodologiczną. Wyodrębnienie świadomości i nieświadomości metodologicznej jako dwóch współistniejących instancji, regulujących przebieg procesu badawczego, przychodzi na myśl analogię do reguł jawnych i ukrytych. Reguły ukryte – nazywane przez autora regułami *quasi*-metodologicznymi, stanowią w tym wypadku elementy świadomości metodologicznej nie podlegające werbalizacji, a tym samym nie dające się odtworzyć na podstawie introspektywnej autorefleksji nad przebiegiem procesu naukowo-badawczego, tak ze względu na ich heurystyczny charakter, jak i brak wyrazistej, algorytmicznej postaci⁵¹. Jak wskazuje Z. Spendel, są to „te elementy społecznej świadomości metodologicznej (...), które mimo, iż faktycznie bywają respektowane, to mają znikome szanse stać się składnikami powszechnej świadomości meto-

51 Z. Spendel, *Metodologia badań psychologicznych jako forma świadomości historycznej*, Katowice 2005, s. 205-209.

dologicznej⁵². Jakkolwiek wyniki uzyskane w badaniach częściowo popierałyby dokonywanie podobnego rozróżnienia, niezbędne są dodatkowe przesłanki empiryczne.

Badania nie wykazały istnienia korelacji między świadomością metodologiczną a innymi uwzględnionymi wymiarami osobowości i zmiennymi poznawczymi, należy jednak zaznaczyć, że ze względu na małą liczebność przebadanej próby pewne znaczące korelacje okazać się mogły nieistotne statystycznie, nie ujawniając się na poziomie badanej próby. W związku z powyższym wskazane jest rozszerzenie próby w celu ostatecznego odrzucenia możliwości istnienia podobnych związków. Co więcej, wyniki uzyskane w badaniach wskazują kolejny obszar do prowadzenia poszukiwań korelacji świadomości metodologicznej, a mianowicie zainteresowania jednostki. Jednocześnie pokazuje to, jak inspirującym i nieodkrytym jeszcze obszarem badań są zmienne wpływające na poziom świadomości metodologicznej badacza.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Bruner J., *Poza dostarczone informacje*, Warszawa 1978.
- [2] Brzeziński J., *Metodologiczne i psychologiczne wyznaczniki procesu badawczego w psychologii*, Poznań 1978.
- [3] Brzeziński J., *Structure of methodological awareness of researchers in psychology*, „Polish Psychological Bulletin” 1979, nr 10 (4).
- [4] Brzeziński J., *Protoidealizacyjny model procesu badawczego (próba konkretyzacji)*, „Studia Pedagogiczne” 1982, nr 44.
- [5] Brzeziński J., *Zewnętrzne i wewnętrzne uwarunkowania procesu badawczego w psychologii*, „Przegląd Psychologiczny” 1991, nr 34.
- [6] Brzeziński J., *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 1996.
- [7] Brzeziński J., Doliński D., Strelau J., *Nowe spojrzenie na standardy kształcenia na pięcioletnich studiach psychologicznych. Założenia, doświadczenia, nowe wyzwania*, „Czasopismo Psychologiczne” 2004, T. 10, nr 2.
- [8] Brzeziński J., Nowak L., *Świadomość społeczna – hipostaza czy esencja?*, [w:] J. Brzeziński, L. Nowak (red.), *Świadomość jednostkowa a świadomość społeczna*, „Poznańskie Studia z Filozofii Nauki”, z. 8, Warszawa-Poznań 1984.
- [9] Kmita J., *Szkice z teorii poznania naukowego*, Warszawa 1976.
- [10] Kossowska M., *Osobowościowe i motywacyjne korelaty sztywności poznawczej*, „Przegląd Psychologiczny” 2007, T. 50, nr 2.
- [11] McCrae R., Costa P., *Osobowość człowieka dorosłego*, Kraków 2005.
- [12] Nosal C., *Indywidualne style poznawcze a preferencje metodologiczne badaczy*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 1986, T. 22, nr 4.
- [13] Nosal C., *Psychologiczne modele umysłu*, Warszawa 1990.
- [14] Nosal C., *Diagnoza typów umysłu*, Warszawa 1992.
- [15] Nosal C., *Psychologia poznania naukowego*, „Nauka” 2007, nr 2.
- [16] Pervin L., John O., *Osobowość – teoria i badania*, Kraków 2002.
- [17] Popper K., *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*, Warszawa 1992.
- [18] Siuta J., *Inwentarz Osobowości NEO-PI-R Paula T. Costy Jr i Roberta R. McCrae. Adaptacja polska. Podręcznik*, Warszawa 2006.
- [19] Spindel Z., *Pojęcie i geneza świadomości etycznej psychologów*, [w:] Z. Ratajczak (red.), *Świadomość etyczna psychologów. Szkice z pogranicza psychologii i etyki*, Katowice 1997.
- [20] Spindel Z., *Metodologia badań psychologicznych jako forma świadomości historycznej*, Katowice 2005.
- [21] Zawadzki B., Strelau J., Szczepaniak P., Śliwińska M., *Inwentarz Osobowości NEO-FFI Paula T. Costy Jr i Roberta R. McCrae. Adaptacja polska. Podręcznik*, Warszawa 1998.
- [22] Ziółkowski M., *Przyczynek do sposobu pojmowania świadomości społecznej*, [w:] J. Brzeziński, L. Nowak (red.), *Świadomość jednostkowa a świadomość społeczna*, „Poznańskie Studia z Filozofii Nauki”, z. 8, Warszawa-Poznań 1984.

52 Tamże, s. 207.